

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Year-1 | Issue-5 | January-February 2013

ભાસની નાટ્યકૃતિઓમાં દાર્શનિક વિચાર

ભાસની નાટ્યકૃતિઓમાં દાર્શનિક વિચારોને શોધવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે. ઋગ્વેદનાં દાર્શનિક સૂકતો, ઉપનિષદો કે વેદાન્ત કે અન્ય દર્શનનાં તત્ત્વોનું સીધું નિરૂપણ ભાસના રૂપકોમાં જોવા મળતું નથી. પરંતુ ભાસના સમયમાં પ્રચલિત કેટલાંક દર્શનો, વેદિક પરંપરાઓ વગેરેના પરોક્ષ નિદેશો આપણને ભાસની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. તેથી, ભાસે પોતાની કૃતિઓમાં જોવા મળતું જીવન દર્શન એવા અર્થમાં આપણે "દાર્શનિક વિચારો" શોધવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાસના રૂઢિગત વિચારોમાં અને મંગલપદ્યોમાં કાલિદાસ જેવું ઉડાણ નથી. છતાં ભાસ વૈદિક દર્શનના સિધ્ધાંતોને મહત્વ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. એસ.પી.એચર કહે છે કે "He is not a Philosopher, but a theologian, his dogmatic asserations and prayers have not the depth of kalidas" 1 જ્યારે તૈતિરીય ઉપનિષદના પ્રારંભે માતૃદેવો ભવ અથોત માતા છે દેવ જેની તેવો તું બન (તૈતિરીય ઉપનિષદ 1-10-2) ના ઉપદેશને ચરિતાથે કરવા ઘટોત્કચને ભાસે માતૃભકત બનાવ્યો છે.

ભાસના સમયમાં વેદ સંપ્રદાય, જૈન સંપ્રદાય, બોધ્ય સંપ્રદાય પણ પ્રચલિત હશે. પરંતુ આ સંપ્રદાયમાં પણ દંભ પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. માત્ર જનોઈ ધારણ કરવાથી બ્રાહ્મણ સંજ્ઞા મળે. લાલ વસ્ત્ર પહેરવાથી બોધ્ય બની શકાય. અને વસ્ત્ર ન ધારણ કરવાથી જૈન સંજ્ઞા મળતી હતી. (યજ્ઞો પવીતેન બાહમણ ચીવરેણ રક્તપટ । યદિ વસ્ત્રમ અવનયામિ શ્રમણકો ભવામિ । (અવિમારક, અંક 5-5) પછી જનોઈના દિવસે બ્રહ્મસૂત્ર (યજ્ઞોપવીત) નું કામ સાદી આપે, રાત્રે ચોરી કરતી વખતે, ભીંતમાં બખોલ કરવા માટે જનોઈ માપવાના કામમાં ઉપયોગી થાય એટલે કમ્પેસૂત્ર બની જાય.? (ચારુદત, શ્લોક 10 ની ઉપર) " ચારુદતનો વિદ્વેષક કહે છે કે - દાસી સ્ત્રી દ્વારા જેને મિલન સંકેત મળેલ છે તેવા બોધ્ય સાધુને જેમ નિદ્રા ન આવે તેમ મને નિદ્રા આવતી નથી.

ભાસના સમયમાં પાંચરાત્ર સંપ્રદાય વધારે પ્રચલિત હશે. નાટ્યકાર ભાસ પોતે આ સંપ્રદાયના હોવાનું જણાય છે. "The panchtantra system of phseems to have been the creed of the author of the pla2 ભાસે પોતાની તેર કૃતિમાંથી એક કૃતિનું નામ પાંચરાત્ર રાખેલ છે. પાંચરાત્રિઓમાં ગુપ્તવાસમાં રહેતા પાંડવો જણાઈ જાય તો દુર્યોધન તેમને અધુ રાજ્ય આપી દેવા તૈયાર થાય છે. નાટકમાં તેમ બને છે. પાંચરાત્ર સંપ્રદાયમાં વાસુદેવ મુખ્ય ગણાય છે. સંકષ્પે, પ્રધુમ્ન અને અનિરુદ્ધ તેના જ સ્વરૂપો ગણાય છે. આ ચારને અનુક્રમે પરમાત્મા, જીવ, મન, અને અંહકારના સ્વરૂપો માનવામાં આવે છે.

ભાસે પોતાના નાટકોમાં દર્શનશાસ્ત્રના વિચારોનો પણ વિનિયોગ કરેલો છે. જેમકે, દૂતવાક્યમાં દુર્યોધન દૂતરૂપે આવેલા શ્રીકૃષ્ણને ઉદેશીને કહે છે કે - અરે બહુ માયાવી આ દૂત છે. (દૂતવાક્ય, પદ્ય 17 પછી) "ચારુદતમાં સજ્જલક કોઈકના શરીરમાં પ્રવેશવાની વિધાવાળા પોતાને માયારૂપ ગણીવે છે. (પદ્ય-11 ચારુદત) બાલચરિતમાં વસુદેવના તમસના વર્ણનમાં માયાનું સૂચન જણાય છે તમસથી આવૃત આ લોકમાંથી નિકળવાના માર્ગને નહીં જોઈ શકનારને શ્રીકૃષ્ણ પ્રકાશ આપે છે. (બાલચરિત 1-17) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં સનત્કુમાર નારદને પેલી પાર પહોંચાડે છે (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ 7-26) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ અને બાલચરિતના વિચારોમાં સામ્ય જોવા મળે છે.

ભાસે વૈદિક દર્શનને અનુસરીને માત્ર બે જ પરિબળોને મહાન ગણાવે છે- તપ અને ધનુષ્ય અથોત બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય, પ્રતિમાનાટકમાં રામ કહે છે કે પિતૃને પિંડદાન આપવાના સમયે જે પદાર્થોથી પિતૃઓ તૃપ્ત થાય તે પદાર્થને કાં તો તપથી અથવા તો ધનુષ્યથી પ્રાપ્ત કરવાનું રામ કહે છે. જાણે કે આ, તપ અને ધનુષ્ય બે દ્વારા ન મેળવી શકાય તેવો કોઈ પદાર્થ નથી. (પ્રતિમાનાટક. 5-9) જે શુકલ યજુર્વેદની માધ્યાહ્નિસંહિતા અધ્યાય 32 ના શ્લોક 16 પણ આ જ વિચાર જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત પ્રતિમાનાટકમાં પણ વિવિધ શાસ્ત્રો વિષયક જ્ઞાન જોવા મળે છે જેમકે પ્રતિમાનાટકમાં બ્રાહ્મણ તરીકે આવેલો રાવણ પોતે ભણેલા શાસ્ત્રો ગણાવે છે તેના પરથી ભાસના સમયમાં પ્રચલિત શાસ્ત્રો વિશે અનુમાન કરી શકાય છે. બ્રાહ્મણનો આચાર પ્રગટ કરતા

રાવણ પોતાનો પરિચય આપતા કહે છે. કે - હું કાશ્યપ ગોત્રનો બ્રાહ્મણ છું શિક્ષાદિ છ અંગો અને મીમાંસાદિ ઉપાંગો સાથે મેં વેદનુ અધ્યયન કરેલ છે માનવીય ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર,બૃહસ્પતિનું અથેશાસ્ત્ર, મેઘાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રચેતસનું શ્રાધ્ધકલ્પ આ શાસ્ત્રોનું મેં અધ્યયન કર્યું છે. રાવણ યાવવદહમહિ .....ચા (પ્રતિમાનાટક 5/8 પછી) ભારતીય દર્શનમાં જન્મ અને મૃત્યુને અનિવાર્ય ગણવામાં આવેલા છે. દોરડું કપાઈ ગયા પછી ઘટને કોઈ ધારણ કરી શકતું નથી. તેમ મૃત્યુકાલ આવે ત્યારે કોઈ તેને અટકાવી શકતું નથી. મૃતજનની પાછળ માત્ર આસું સારીને તેના પ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવાય છે. ઋણ ચૂકવાયા પછી જ બુધ્ધિ નિર્મલ બને છે. ભારતીય પરંપરાના આ વિચારો ભાસે નાટકના સંવાદમાં ગૂંથી લીધા છે.

ભાસે સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટકમાં વત્સપ્રદેશના લાવાણક ગામને વેદના વિશિષ્ટ અભ્યાસના કેન્દ્ર તરીકે ગણાવેલ છે. જે આજના સમયમાં પણ વિદ્યાલયો કે યુનિવર્સિટીઓ ગામ કે પ્રદેશમાં સ્થપાય તે આજે પણ અપેક્ષિત છે. (સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક અંક 1-12) "અવિમારક" નાટકમાં આભૂષણરહિત ફરંગીને હેતુ કે તર્કના સમર્થન વગરની વેદશ્રુતિ સાથે સરખાવેલ છે. (અવિમારક અંક- 5-1) દર્શન પરંપરામાં વેદશ્રુતિને સ્વતઃ પ્રમાણ માની છે. વેદને અનુસરનારા કે વેદમાં શ્રદ્ધા કે વેદમાં કહેલા વિષયનું સમર્થન કરનારા તર્કને જ વૈદિક પરંપરા સ્વીકારે છે. ત્યાં ભાસ (તદર્થગ્રહણદાયક અનુમાનમપિ..... બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્ય 1-1-2) આ પરંપરા પ્રત્યે ભાસનો ઇશારો લાગે છે. લોભ એક મોટો દુગુણ છે. તે દોષ માનવીનું અધઃપતન કરાવે છે. ઊરૂભંગમાં દુયોધનના ઉદગારમાં આ દાર્શનિક વિચાર સ્પષ્ટ થાય છે. રાજ્ય કે સંપત્તિના મોહથી મનુષ્ય યુધ્ધ કરે છે. પરંતુ બધું જ વિનાશની ગતોમાં હોમાઈ રહ્યું છે. એવું ભાન દુયોધનને અંતિમ ક્ષણોમાં થાય છે. તે કહે છે કે - હવે યુધ્ધ કરવાથી શો લાભ? (ઊરૂભંગ 1-33) દુયોધન અશ્રવત્યામાને શસ્ત્રત્યાગ કરવાનું કહે છે. (ઊરૂભંગ 1-61) આમ ભાસના નાટકોમાં યુધ્ધને ટાળવાનો પ્રયાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પંચરાત્ર નાટકમાં પણ સંગ્રામને ટાળવા ભાસે એક નવી જ કલ્પના આપી છે.

ચારૂદત્તમાં સજ્જલક કહે છે કે મનુષ્યના શંકા કે ભય થવાનું કારણ તેના પોતાના જ દોષો છે. (ચારૂદત્ત પૃ-276) વળી, કોઈકના પ્રત્યે બહુમાનની લાગણી થાય કે બીજા પ્રત્યે દ્રેષ્ણનો ભાવ થાય તેનું કારણ મનુષ્યના પોતાના સંકલ્પ અથવા પોતાનું મન જ છે. (સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક અંક 1-7) ભાસની કૃતિઓમાં પ્રારબ્ધ અને પુરૂષાર્થે બન્નેનો મહિમા વણેવાયો છે. રથચક્રના આરઓની પંકતિ પણ મનુષ્યને ઉપર-નીચે જેમ જાય તેમ ભાગ્યની પંકતિ પણ મનુષ્યને ઉપર-નીચે વારાફરતી લઈ જાય છે. (સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક અંક 1-4) ભારતીય ષડ્દર્શનમાં ક્રિયામાણ (હાલ કરાતા) કર્મે, સંચિત (ભેગા થયેલા) કર્મે, અને પ્રારબ્ધ (ફળ આપવાનું જે સંચિત કર્મે શરૂ કર્યું છે તે) કર્મે-એમ ત્રણ પ્રકારના કર્મો મનાય છે. તેમાથી ક્રિયામાણ અને સંચિત કર્મેને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ બાળી નાખે. પરંતુ, પ્રારબ્ધ તો ભોગવવું જ પડે.તસ્ય તાવદેવ ચિર યા વત્ ન વિમોષ્યે ।(છાંદોગ્ય ઉપનિષદ 6-142) જે (બ્રહ્મસૂત્ર 4-1-15) અનારબ્ધકાયે એવ તુ પૂર્વં તદવઘે ॥ અપ્રારબ્ધ એટલે કે પૂર્વેનાં બે ક્રિયામાણ અને સંચિત,જ્ઞાનથી નાશ પામે.કારણકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પ્રારબ્ધ ભોગ સુધીની અવધિ બતાવી છે. 3

ભાસે પુરૂષાર્થનું મહત્વ પણ એટલું જ દર્શાવ્યું છે. કાષ્ઠના સતત ઘષેણથી અગ્નિ પ્રગટે,સતત ખોદવાથી ભૂમિના પેટાળમાંથી જલ મળે તેમ ઉત્સાહવાળા મનુષ્યને માટે કોઈ વસ્તુ અસાધ્ય નથી.4 ભાસ વેદની,યજ્ઞ અને તપોવનની સંસ્કૃતિનો મહિમા વણેવે છે. "પંચરાત્ર" ના પ્રથમ અંકમાં યજ્ઞ વિષેનું નિરૂપણ છે. યજ્ઞમાં રાજા દુયોધને દીક્ષા લીધી,તેથી જાણે કે આખું જગત યજ્ઞની દીક્ષા પામી ગયું (પંચરાત્ર 1-3) અહો કુરુરજસ્ય યજસમુદ્ધિ ॥ નૃપે દીષા પ્રાપ્તે જગદપિ સમ દિષીતમિવ ॥ યજ્ઞમાં, સ્વાધ્યાય કરવામાં શૂરાં મુખ મુખરિત થયા છે? શિષ્યને ખભે હાથ મૂકીને વૃધ્ધ ગુરૂઓ યજ્ઞભૂમિમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે.(પંચરાત્ર 1-5)

આમ ભાસની કૃતિઓમાં દાર્શનિક વિચારો અર્થાત ભારતીય પરંપરાના વિચારો આપણને જોવા મળે છે. વળી, મહાભારતના પ્રધાન રસ તરીકે જેમ શાન્તરસ મનાયો છે. તેમ ભાસનાં વિશેષતઃ મહાભારત આધારિત રૂપકોમાં શાન્તરસ પ્રધાન જણાય છે. 5

સંદર્ભ :::

- 1.A.s.p.Ayyar,madras,1957,Second revised and enlarged Edition.p-531.
- 2.A.D.Pusalker,Delhi,Second revised edition 1968.
- 3.Bhasas Charudatam, sardaranjan Ray,culcutta
- 4.કાષ્ઠાદગ્નિજાયંતે મથ્યમાનાદ.....પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ 1-18
- 5.મહાભારતેકપિ શાસ્ત્રરૂપે.....પૃ.1336,ધ્વન્યાલોક,આચાર્યે આનન્દવર્ધન,(સલોચન),ઉત્તરાધે ઉદઘોત 3-4, રામસાગર ત્રિપાઠીની દીક્ષાસહિત, મોતીલાલ બના.દિલ્હી આવૃત્તિ પ્રથમ 1963

*****

પ્રજાપતિ સુનિલકુમાર હષ્ટેદભાઇ
સંસ્કૃત વ્યાખ્યાતા સહાયક
સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કડોલી
તા:હિંમતનગર, જિલ્લો: સાબરકાંઠા

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat